

ŞAHMAT EHTİRASI

Hamlet İsxanlı

*Əvvəli jurnalın 437-ci, 438-ci,
439-cu (mart, aprel, may 2024-cü
il) nömrələrində*

Şahmatçının şahmatdan kənardakı dünyası

Görkəmli şahmatçıların, o cümlədən, dünya çempionlarının bir qismi şahmatla yanaşı bir və ya bir neçə digər yaradıcı fəaliyyət növü ilə məşğul olmuş, orada da uğur qazanmışlar. Bu cür əhatəli zəka sahibləri sırasında şahmat üzrə 2-ci dünya çempionu Emanuel Lasker'i tarudıq. O, tək şahmat tarixində deyil, riyaziyyat tarixində də qalacaq – riyaziyyatda şöhrəti şahmatdakına çatmasa da. Onun siyasi-fəlsəfi kitab və məqalələri çox tanınmasa da, maraqlıdır. Lasker strateji düşüncə tələb edən digər oyunlara da ciddi maraq göstərmiş, dövrünün ən güclü qumar – *Bric (Bridge)* və *Go* oyunlarından biri olmuş, hətta *Lasca* adlandırdığı yeni bir oyun da düzəltmiş, bu oyunların riyazi-strateji təhlilinə həsr olunmuş əsərlər yazmışdır.

Go oyunu

Lasca oyunu

Qədim Çində icad olunmuş və Şərqi Asiyada geniş yayılmış masaüstü Go lövhə-taxtası, şahmatdakı xanalarla bölgüdən fərqli olaraq, şaquli (vertikal) və üfüqi (horizontal) düz xətlərdən ibarət şəbəkədir. Yüksək yarışlarda 19 x 19 ölçülü şəbəkə, digər yarışlarda (məsələn, yeni öyrənenlər üçün yarışlarda) 9 x 9 və ya 13 x 13 ölçülü şəbəkə lövhələr üzərində oynanılır. Ağ və qara oyun daşları kəsişmə nöqtələri üzərinə qoyulur və hər oyunçu daha böyük ərazi zəbt etməyə çalışır. Oyunçu öz daşları ilə rəqib daşını tam əhatə edə bilsə, "həbs olunan" o daşı götürür... Lasker "*Lasca*" ("*Laska*")

adlı oyun düzəltməklə kifayətlənməmiş, onu güclü təbliğ etmişdi. Lasker 7 x 7 ölçülü taxta-lövə üzərində düzəltdiyi bu oyunun ilkin deyasını rus "şaxki" oyunundan götürmüşdü. Oyunçu rəqibin daşını vuranda onu kənara çıxarmır, öz daşının altına qoyur. Beləliklə, daşlardan ibarət bürclər (qüllələr) əmələ gəlir. Oyunçu bürçü vurmaq olanda onun ən üstdəki daşını götürür, bu zaman ən üstdəki daş rəqibin daşı isə, bürç tam götürülür...

François-André Danican Philidor (1726-1795) – dövrünün bu ən güclü şahmatçısı 18-ci əsr opera tarixində iz buraxmış bəstəkardır. Philidor musiqi ənənəsi olan tanınmış nəslin nümayəndəsi olub. 6 yaşından Versailles`də (Versalda) kral xorunda oxuyan Philidor orada şahmat oynayan musiqiçilərdən şahmat öyrənmişdi. 12 yaşında ilk musiqi əsərini – çoxsəslı vokal motet`ini bəstələmişdir. Philidor tezliklə musiqi dərsləri verməyə başlamış, 1753-cü ildən ömrünün sonunadək ciddi musiqi əsərləri üzərində işləmiş, o cümlədən, çoxsaylı (30-a yaxın) opera yazmışdır. Philidor`un məşhur musiqi əsərləri arasında *Ernelinde, princesse de Norvège* (1767) adlı lirik-tragedik operası və *Tom Jones* (1765) operasını (librettosu Henry Fielding`in eyni adlı romanı (novel) əsasında işlənmişdi) göstərmək olar. *Tom Jones* müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş və müxtəlif ölkələrdə oynanılmışdı. Philidor`la yarışmalı olan bir musiqiçinin sevgi hekayəsi əsasında yazılmış bir akth *Battez Philidor!* (*Philidoru ud!*)

François-André Danican Philidor

Paris Garnier Opera Teatrında büstü

Howard Staunton

(*Beat Philidor!*) operası (1777) mövcuddur (bəstəkar: Amédée Dutacq).

Howard Staunton (1810-1874) dövrünün ən güclü şahmatçılarının biri, 1840-cı illərdə birinci şahmatçı kimi məşhurlaşmışdı. Şahmat strategiyası üzrə müasirləri arasında birinci sayılmışdır. Dünya çempionu Fisher onu, Steinitz`lə yanaşı, mövqe konsepsiyalarını dərinlən mənimsəmiş və çağdaş şahmata yaxınlaşmış güclü oyunçu və çox güclü nəzəriyyəçi sayırdı; o, tarixin 10 ən böyük şahmatçısı arasında Morphy`ni birinci, Stauntonu ikinci yerə yerləşdirmişdi (1964; *The Ten Greatest Masters in History*. Chessworld, Vol. 1, No 1, 56-61). Lasker`in dünya çempionu olduğdan sonra şahmatdan riyaziyyata doğru ciddi meyl etməsi fenomenini barədə yuxarıda söz açmışdım. Staunton da şahmat zirvəsində olduğu bir dövrdə, 1847-ci ildən başlayaraq Şekspirşünas (*Shakespeare study*) kimi fəaliyyət göstərməyə meyl etmişdir. Həmin 1847-ci ildə irihəcmli və uzunömürlü, çox istifadə olunan Şahmat oyunçusu üçün soraq (məlumat) kitabını (*Chess-Player`s Handbook*) yazdı; kitabda 300 səhifədən

artıq debüt və 100 səhifəyə yaxın endşpil təhlilləri verilmişdi. Staunton ilk böyük beynəlxalq şahmat turnirinin – görkəmli şahmatçıların dəvət edildiyi 1851-ci il London turnirinin əsas təşkilatçısı idi. İngilis debütü (1. c4) adı yaqın ki, Staunton'un bu başlanğıcı tətbiq etməsinə görə yaranmışdır. Xəstəlik onun şahmat praktikasına mənfi təsir göstədi. Staunton 1857-1860-cı illərdə Shakespeare'in əsərlərini Routledge nəşriyyatı üçün redaktə edib çapa hazırladı. Şahmat praktikasını dayandırandan sonra əsasən Shakespeare barədə yazmaqla məşğul oldu. 1865-ci ildə nəşr olunmuş "The Great Schools of England" adlı kitabında məktəblərin tarixi ilə yanaşı öz pedaqoji ideyaları haqqında da yazdı.

* * *

20-ci əsrin məşhur şahmatçıları arasında şahmat xaricində ciddi maraq dairələri və yaradıcı fəaliyyətləri olanları yada salmaq istəyirəm. Rusiya-Fransa qrossmeysteri Ossip Bernsteyn (1882-1962) və rus, polyak, alman və fransız mühitində yaşamış və yaratmış qrossmeyster Saveliy Tartakover (1887-1956) – hər ikisi hüquq doktoru idi. 4-cü dünya çempionu Aleksandr Alexin'in (1892-1946) hüquq doktoru olub-olmaması barədə fikir ayrılığı mövcuddur. Tartakover şahmat aləmində həm

Ossip Bernsteyn

Saveliy Tartakover

də öz aforizmi və atmacalı sözləri, həmçinin, kitabları ilə tanınmışdı. O, fəal jurnalist, kinossenarist, şair və tərcüməçi idi, ruscadan almanca və fransızcaya və almancadan ruscaya poetik tərcümələr etmişdi. Tartakover'in şahmatçılar arasında populyar olan atmacalarına misallar: 1) Təslim olmaqla heç vaxt oyun udulmayıb, 2) Oyunun qalibi o oyunçudur ki, o, axırncı səhvdən əvvəlki səhvi edir, 3) Şahmat adamın öz səhvlərinə qarşı mübarizəsidir, 4) Pat şahmatın traqi-komediyasıdır, 5) Risk edən oyunçu uduza bilər, risk etməyən oyunçu həmişə uduzur, 6) Şahmatda ən ciddi qaydalar – qaydalardan istisnalardır...

Milan Vidmar

Sloveniya əsilli Milan Vidmar (1885-1962) – ilk yuqoslaviyalı şahmat qrossmeysteri, görkəmli elm adamı, elm və təhsil təşkilatçısı idi. Elektrik mühəndisliyi və elektrotexnika üzrə sanballı mütəxəssis olan professor Vidmar Lyublyana Universitetində dekan, prorektor və rektor vəzifələrində çalışmış, Sloveniya Elmlər və Sənətlər Akademiyasının prezidenti olmuşdu. 1948-ci ildə Lyublyanada təsis etdiyi və adını daşıyan Milan Vidmar Elektrik Enerjisi İnstitutu (The Milan Vidmar Electric Power Institute) fəaliyyət göstərir. Mühüm beynəlxalq yarışlarda hakimlik etmişdir. 5-ci dünya çempionu, FIDE-nin (Fédération Internationale des Échecs – Beynəlxalq Şahmat Federasiyasının) prezidenti (1970-1978), Niderlandlı Max Euwe (1901-1993) riyaziyyat üzrə doktorluq müdafiə

etmiş, universitetlərdə riyaziyyatın tətbiqləri və kompüter programlaşdırma dərsləri vermişdi.

Görkəmli amerikalı qrossmeyster Reuben Fine (Royben Fayn, 1914-1993) psixologiya üzrə doktor olmuş, şahmat və psixologiyanı paralel tutmağa çalışmış, sonda psixologiyaya üstünlük vermişdi. O, dünya çempionu Alexin öldükdən sonra (1946, Alexin dünya çempionu titulunda ölənlə ilk şahmatçı idi) yeni çempionu müəyyən etmək üçün 1948-ci ildə keçirilən turnirə dəvət edilən 6 məşhur

Reuben Fine

şahmatçıdan biri olmuş, lakin, bu yarışdan imtina etmişdi. R. Fine həm şahmat, həm psixologiya üzrə maraqlı kitablar müəllifidir. Şahmatçının psixologiyası barədə kitab yazmış (*The Psychology of the Chess Player*, 1956, 1967), sonra Bobby Fisher'in dünya çempionu adını qazanması ilə bağlı bu məsələyə yenidən qayıtmışdı (*Bobby Fischer's Conquest of the World's Chess Championship: The Psychology and Tactics of the Title Match*, 1973). Psixologiya üzrə kitabları daha çoxdur. Freud'çi olan Fine psixoanaliz ilə məşğul olmuş, universitetlərdə dərs demiş, kitablarının çoxu bu sahəyə həsr olunmuşdu; irihəcmli "A History of Psychoanalysis" (1979) kitabı populyar olub.

Max Euwe

* * *

6-cı dünya çempionu, Sovet şahmat məktəbinin "patriarı" Mixail Botvinnik (1911-1995) elektrik mühəndisi və kompüter elmləri üzrə mütəxəssis, texniki elmlər doktoru, professor idi. Elektrik maşınları və generatorlara aid elmi iş görürdü, asinxronlaşmış sinxron maşınlar üzrə işi ilə yüksək elmi nüfuz qazanmışdı (M.M. Ботвинник. Асинхронизированная синхронная машина. Госэнергоиздат, 1960). O, şahmat oynayan kompüter ideyası, mürəkkəb vəziyyətdə düzgün gediş tapmaq algoritmi üzərində çalışmışdı (M.M. Botvinnik Алгоритм игры в шахматы, Москва Наука, 1968). Botvinnik'in metodu ayrılmış vaxtda baxılan variantların sayını azaltmaq, yəni, mümkün variantların mühüm sayılmayan bir qismini yaddan çıxarmaq ideyasına əsaslanmışdı. Bu maraqlı algoritmi, təəssüf ki,

100 illiyinə (2011) Rusiya Bankının xatirə sikkəsi

Mixail Botvinnik

sadə vəziyyətləri (məsələn, iki gedişə matı) yaxşı "görmürdü" və bütövlükdə baxılan oyun üçün yaramadı. Botvinnik süni intellektin iqtisadiyyatda tətbiqləri və qarışıq (plan və bazar yönlü) iqtisadiyyat və onun optimal idarəedilməsi ilə də məşğul oldu (və təbii ki, bu "qarışıq" iş "təmiz"

Aleksandr Kotov

tanınmış pianist idi, ifa etdiyi bəzi əsərlər yazıya alınmışdır. Onu *şahmatçılar arasında ən yaxşı müsiqiçi, musiqiçilər arasında ən yaxşı şahmatçı* adlandırmışdılar. Jurnalistlər Taymanov və Philidor'un şahmat və musiqini yanaşı tuta bilmələri, həm şahmat xanalarında, həm pianonun dillərində qara və ağ rənglərlə oynamaları barədə yazmışdılar. Taymanov özü bu iki peşə fenomenini belə şərh etmişdi: "xoşbəxtlikdən mən zəif xaraktere malik olmuşam, buna görə heç vaxt özümü yalnız bir peşəyə həsr etməyi qərarlaşdırma bilməmişəm. Və mən çox məmnunam" <http://www.chessintranslation.com/2011/02/mark-taimanov-at-85/>.

7-ci dünya çempionu Vasiliy Smuslov (1921-2010) bariton səsə

sosializmdə rəğbət qazanmadı). O, şahmata aid yazdığı çoxsaylı kitablarla yanaşı, 1960-1989-cu illər arasında şahmat alqoritmına və texniki, iqtisadi məsələlərə aid çox kitab yazdı.

Sovet-rus qrossmeysteri Aleksandr Kotov (1913-1981) görkəmli mühəndis-konstruktor idi. O, 120 mm kalibrli sovet minomyotunun təkmilləşdirilməsi işinə rəhbərlik etmiş (1943), əməyinə görə Lenin ordeni ilə təltif edilmişdi (1944). Kotov roman, pyes və hekayələr müəllifi kimi tanınmış yazıçı idi. A. Alexin'in taleyinə həsr olunmuş "Белые и черные" ("Ağlar və qaralar") romanı üzrə "Белый снег России" ("Rusiyanın bəyaz qarı") bədii filmi çəkilmişdir (1980-ci il, rejissor : Yuriy Vişinskiy).

Qrossmeyster Mark Taymanov (1926-2016) konsert programlarında çıxış edən çox

Mark Taymanov

Vasiliy Smuslov

Robert Hübne

malik idi, amma, peşəkar opera müğənnisi yolunu seçmədi. Görkəmli alman qrossmeysteri Robert Hübner (1948) görkəmli filoloqdur, qədim mətnləri araşdırıb dərc edən papiroloq (papyrologist) kimi yaxşı tanınmışdır.

Böyük yaradıcı insanların şahmat dünyası

İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, o sahədə çalışanlar şahmatı sevməsin, şahmat oynamasınlar. Sadə insanlar arasında da, sadə olmayanlar arasında da şahmat oyunu geniş yayılmışdır. Şahmat bilməmək musiqi duyğusu olmamaq kimi bir şeydir – belə düşüncələr var. Mənim bir məktəb, universitet və sənət dostum, həmkarım Türkiyəyə işləməyə getdi. Görüşlərimizin birində “sənə bir şey danışacam, inanmayacaqsan” dedi. Və danışdı: “Riyaziyyat kafedrasında boş vaxtlarımızın birində dedim ki, gəlsəniz 5-dəqiqəlik blitz şahmat oynayaq və biri professor, digəri dosent olan kafedra yoldaşlarım şahmat bilmədiklərini dedilər. Məni dəhşət bürüdü, necə yəni şahmat bilmirəm, ziyalı olasan, universitet adamı olasan və şahmat bilməyəsən. Belə şey mümkündürmü?!” Mənim bu dostum kimi düşüncən və şahmat bilməyən yazıq sayanlar az deyil. Bəlkə də bütün şahmatçılar belə düşüncülər. Məşhur alman şahmatçısı, kitabları və şahmat nəzəriyyəsinə verdiyi töhfələrə görə “Dünya şahmat müəllimi” kimi tanınan Siegbert Tarrasch’ın (Ziqbert Tarrasch, 1862-1934) şahmat barədə dedikləri bir sıra ifadələr klassikləşib, məsələn, “Təhlükə onun icrasından daha güclüdür” (Rusca çox işlədilir: “Угроза сильнее её исполнения”). “Taxtanın kənarındakı at – ayıbdır!” (“Конь на краю доски – позор!”). S. Tarrasch’ın şahmatdan xəbəri olmayanlar haqqında bir sözünü yada salıram: “Şahmat bilməyən adama bir qədər yazığım gəlir, necə ki, sevgidən xəbəri olmayan adama yazığım gələrdi. Şahmat da sevgi kimi, musiqi kimi insanları xoşbəxt etmək gücünə malikdir”. (<https://ru.citaty.net/avtory/zigbert-tarrash>).

Siegbert Tarrasch

Çox məşhurlar, tarixi şəxsiyyətlər şahmat oynamağı sevmişlər. Elm və təhsil adamları, musiqiçilər, şair və yazıçılar, təsviri incəsənət adamları, həkim və mühəndislər, siyasət və dövlət adamları şahmat oynamışlar, şahmat oynayırlar. Onlar arasında şahmata vurğun olanlar az deyil. Əsas sənəti şahmat olmayan məşhurların və ya bəzi hallarda şahmatla digər maraqlarını yan-yanası tutmağa çalışan məşhur insanların şahmat sevgisi, şahmat azarı və ya şahmat xəstəliyi şahmatın cazibə qüdrətini nümayiş etdirir. Böyük insanların şahmata marağı geniş yayılsa da, bu maraq təbii olsa da, bu şəxslərin oyun gücü müxtəlif olub, indi də müxtəlifdir; az bir qismi peşəkara yaxın gücdə oynayır, bəziləri yaxşı mövqə qiymətləndirmə qabiliyyətinə və kombinasiyalı oyun gücünə sahibdir, digərləri (çoxu) o qədər də güclü deyil və ya zəif oyunçudur...

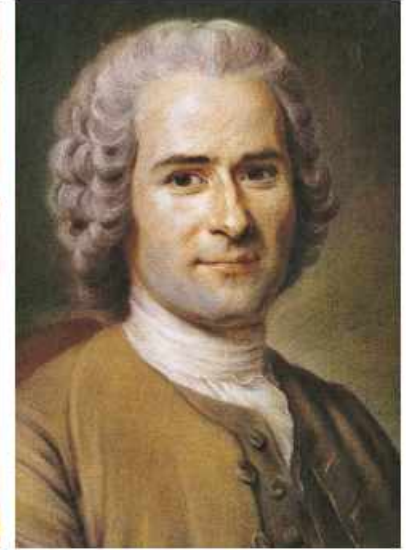
Böyük maarifçi, şair, yazıçı, publisist, dinşünas və tarixçi Voltaire (“Volter”, 1694-1778) şahmatı çox sevirdi. O, 17 il ərzində keşiş (iezuist) Adam ata ilə şahmat oynamışdır. İsveçrəli rəssam Jean Huber 1770-1775-ci illər arasında onların oyununu seyr edərək “Adam ata ilə

Voltaire

*Adam ata ilə şahmat oynayan
Voltaire*

J-J. Rousseau

şahmat oynayan Voltaire" adlı şəkil çəkmişdir. Həmin şəkil Peterburqda, Dövlət Ermitaj Muzeyindədir; bu rəsmi Voltaire`ə çox hörmət bəsləyən, onunla yazışan rus imperatoru 2-ci Yekaterina almışdı.

Voltaire güclü şahmatçı deyildi, Adam ata çox zaman onu udurdu. Voltaire`in şahmat ehtirasını bilən dostları bəzən ona qəsdən uduzurdular. Voltaire`ə görə "şahmat insan ağılına ehtiramı ən çox əks etdirən oyundur". Həyata baxışda Voltaire`nin bəzi rəqibi olan, şahmatı çox sevən və 40 ildən artıq şahmat oynayan J-J. Rousseau ("Jan-Jak Russo", 1712-1778) da güclü şahmatçı deyildi (və özü də bunu etiraf edirdi); lakin, şahmatın onun siyasi yazılarına təsir etdiyi deyilir.

* * *

Benjamin Franklin

Amerikanın banii-atalarından (Founding Fathers) biri olan Benjamin Franklin (1706-1790) böyük elm adamı və ixtiraçı, siyasətçi və dövlət xadimi, maarifçi, jurnalist və nəşir olmuş, University of Pennsylvania`nın əsasını qoymuşdur. Güman edilir ki, B. Franklin adı şahmatçı kimi çəkilən ilk amerikalı (gələcək ABŞ vətəndaşı) olub.

Franklin şahmat oynamağa başı qarışanda hər şeyi unudurmuş. Gecələr şahmat oynamağı çox sevər, çox şam yandırarmış. Xanım dostu fransız bəstəkarı və ifaçısı Madame Brillon de Jouy`in (1744-1824) vaxtında qaldığını unudaraq Franklinin qarşısındakı hamam otağında gecə yarıyadək şahmat oynadığı deyilir (Hagedorn, Benjamin Franklin and Chess in Early America (Philadelphia, 1958), p. 83). Bir dəfə bir fransız nazirin evində gecə şahmat oynayarkən Konqresdən gələn mühüm məlumatla oyun bitməmiş tanış olmaqdan imtina etmişdi (Vincent Le Ray de Chaumont, Souvenirs des Etats-unis. Paris, 1859; pp. 6-7).

La Regence kafesi

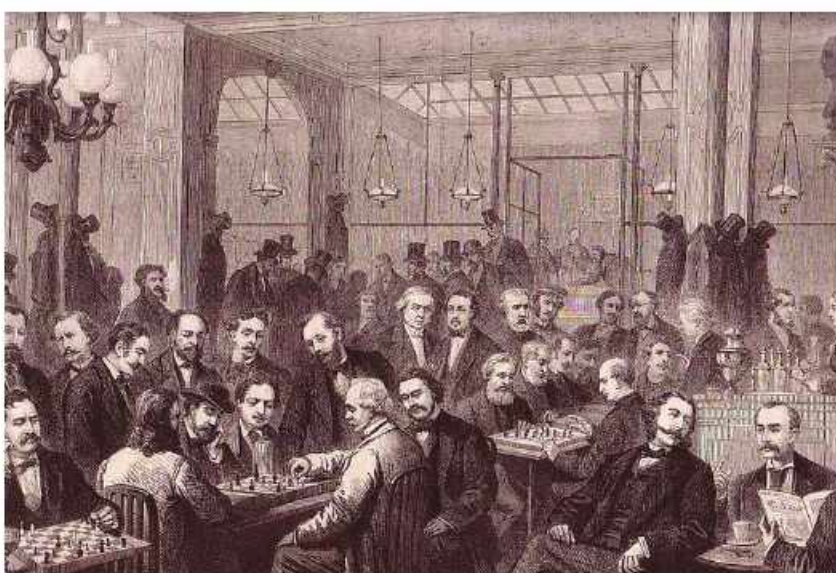

P. Saint-Amont və H. Staunton

Franklin 1786-cı ilin dekabr ayında "Columbian magazine"də "Şahmat tərbiyəsi" ("The Morals of Chess") adlı essesini dərc etdirdi. ABŞ-da şahmat haqqında ikinci yazı olduğu güman edilən bu esse çox populyarlaşdı, tez-tez nəşr olundu və başqa dillərə çevrildi. Onun ruscaya tərcüməsinin (1791) Rusiyada şahmat haqqında ilk ciddi yazı olduğu deyilir. Franklin şahmatın qabağı, yaxın gələcəyi görmək, ayıq-

sayıq olmaq, hərəkət meydanını bütövlükdə görmək və ehtiyatlı olmaq, tələsik hərəkət etməmək kimi keyfiyyətləri aşılacağını yazır.

Fransada ABŞ-ın ilk səfiri olduğu müddətdə (1776-1785) Franklin'in şahmata sevgisi çox artmış, Paris şahmat həyatının mərkəzi olan Café de La Regence ("Rejans") onun sevimli yerinə çevrilmiş, deyilənə görə orada məşhur Philidor'la tanış olmuşdur. 1681-ci ildə

La Regence kafesi 1874-cü ildə

(başqa adla) açılan bu kafe 1715-ci ildə "La Regence" adı aldı.

18-19-cu əsrlərdə bu kafe şahmat dünyasının sanki mərkəzi idi. Bu kafe şahmatçıların və şahmat sevən, şahmat oynayan məşhur insanların yığıldığı, şahmat oynadığı, oyunlara baxdığı bir yer idi. Müxtəlif zamanlarda bu kafedə Philidor, P. Morphy, Adolf Andersson, L. Kieseritzky ("Kizeritski"), de La Bourdonnais, W. Steinitz, M. Çiqorin kimi məşhur şahmatçılar gün keçirir, şahmat oynayırdılar. P. Saint-Amont və H. Staunton arasında və Morphy ilə D. Harrwitz arasındakı matç burada keçirilmişdi.

Bu sonuncu matç ərəfəsində bu kafedə P. Morphy taxtaya baxmadan bir dəstə şahmatçı və həvəskarlarla seans keçirmişdi. Voltaire, J-J Rousseau, D. Didro, Franklin, M. Robespierre, Napoleon Bonaparte, İ. Turgenev bu kafedə şahmat oynamış, K. Marx ("Marks") və F. Engels burada tanış olmuş, ömürlük dosta və həmkara çevrilmişdilər.

Napoleon Müqəddəs Yelena adasında

"Napoleon və Cardinal". Jean-Georges Viber'ə məxsus rəsm

* * *

1794-cü ildən başlayaraq gənc Napoleon bu kafeyə tez-tez gəlir, oynayanlara baxır, özü də oynayırdı. Onun 1798-ci ildə üstündə şahmat oynadığı mərmər masa muzey əşyası kimi saxlanılır. Məlum və naməlum rəssamlar Napoleon və şahmat mövzusunda çox rəsm əsərləri çəkmişlər; bu mövzu ədəbiyyat və filmlərdə də öz əksini tapmışdır.

Xatirələrə görə Napoleon zəif şahmatçı idi (H.J.R. Murray -1913, səh. 877 və b.), sürətlə tez hücumla keçib udmaq istəyir, rəqibi çox fikirləşəndə, xüsusilə oyunu uduzanda çox əsəbiləşirmiş. "Şahmat oyun kimi çox çətinidir, lakin elm və sənət kimi ciddi deyil" ifadəsini ona aid edirlər.

(Davamı var)